

УДК 159.923:331.548

Л.М. Балабанова

*професор, доктор психологічних наук,
професор кафедри загальної та прикладної психології і педагогіки
навчально-наукового інституту права, економіки та соціології
Харківського національного університету внутрішніх справ*

А.В. Кондратова

*здобувач, викладач
кафедри загальної та прикладної психології і педагогіки
навчально-наукового інституту права, економіки та соціології
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Важливим аспектом життя кожної особистості є професійне становлення, а це завжди відбувається під час навчання людини. З'являються теоретичні знання, які в процесі подальшої життєдіяльності формують професійні навички.

На даному етапі розвитку держави та суспільства виникає велика кількість питань, стосовно індивідуальної та соціальної правосвідомості. Наприклад, формування професійної правової свідомості курсантів до цих пір являється науково не обґрунтованим і теоретично слабо прогнозованим процесом, що не піддається на практиці ефективному педагогічному управлінню на кожному з етапів їх підготовки в ВУЗах системи МВС.

Відношення працівників ОВС до діючих правових інститутів неоднозначне, проте позитивним на сьогоднішній день його назвати не можна. Воно скоріше нейтрально-негативне, що звичайно, не виключає окремих зразків позитивного, а в ряді випадків і поважного відношення до правових цінностей.

Проблема вивчення формування правосвідомості розглядалася в роботах таких вчених як І.А. Ільїна, В.А. Сулова, Л.І. Петражицького та ін.. Саме труди цих вчених та яскраві політичні події в Україні призвели до актуальності розгляду та вивчення проблеми формування правосвідомості, а також проведення дослідження та виявлення різниці в усвідомленні права в цілому різними групами респондентів в процесі їх професійного становлення. А також важливість залежності самосвідомості від правосвідомості для подальшого навчання та оволодіння професійними навичками.

Об'єктом даного дослідження є правосвідомість людини.

Предметом дослідження є формування та специфіка функціональної структури феномена правової свідомості у процесі професійного становлення особистості.

Метою даного дослідження є вивчення правосвідомості на свідомому та неусвідомлюваному рівні у процесі професійного становлення особистості. Для реалізації мети дослідження були поставлені наступні **завдання**:

1. Дослідити правову обізнаність та проінформованість у курсантів та студентів.
2. Виявити спрямованість особистості в процесі її професійного становлення.
3. Вивчити особливості правосвідомості на неусвідомлюваному рівні та проаналізувати особисті позиції у правознавців та соціологів стосовно правових понять.

Для проведення психологічного дослідження були використані такі **методи**:

анкета визначення рівня правової обізнаності; тест-опитувальник «МАС» (М. Кубишкіної); проективна методика «Кольоровий тест відношень» (А.М. Еткінда), представлений у двох видах.

Статистична обробка емпіричних даних здійснювалась за допомогою методів математичної обробки: t – критерію Стьюдента, f – критерію Фішера.

У дослідженні приймали участь респонденти віком від 19 до 22 років, які були розподілені на дві групи:

1 група – курсанти 3-го курсу навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів слідства та дізнання Харківського національного університету внутрішніх справ у кількості 32 осіб.

2 група – студенти 3-го курсу соціологічного факультету Харківського національного університету ім. А.М. Каразіна у кількості 30 осіб.

Дані групи були обрані з метою виявлення різниці у формуванні правосвідомості у осіб з юридичною освітою та осіб, які не мають юридичної освіти. Чи існує ця різниця взагалі і чи суттєва вона? Вибраний вік досліджуваних є періодом навчання, що в свою чергу є характерною рисою професійного становлення особистості та її самовизначення.

Результати дослідження:

1. В дослідженні правової обізнаності та грамотності правознавців та соціологів при застосуванні анкети на виявлення права обізнаності треба відмітити, що різниця в показниках правової грамотності значно суттєвіша при відповіді на 7 спеціальних питань, які стосувалися судової практики та були направлені на знання галузей права.

По результатам дослідження правової обізнаності та грамотності правознавців та соціологів можемо бачити, що значна різниця між вибірками досліджуваних підтверджується t - критерієм Стьюдента ($t=12,11$ при $p \leq 0.001$ - по вірним відповідям та $t=11,59$ – по невірним відповідям). Це може означати, що юридичні знання та юридична практика, яка в більшій мірі присутня в процесі навчання майбутніх правознавців дає змогу підвищувати

свій рівень юридичних знань, що в свою чергу обумовлює високий рівень правової обізнаності (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Показники обізнаності правосвідомості серед правознавців та соціологів

Шкала правосвідомості	Правознавці	Соціологи	t	p
Вірні відповіді	86,95 ± 4,61	65,35 ± 6,51	12,11	0,001
Невірні відповіді	9,31 ± 1,95	25,27 ± 2,12	11,59	0,01

Результати опитування демонструють, що курсанти, які під час навчання вивчають велику кількість предметів з юридичних наук, являються добре обізнаними у галузях права (вірні відповіді – 86,95 ± 4,61). Цей показник значно вище ніж у середньостатистичної людини, або у студентів – соціологів, майбутня професія яких не пов’язана правом більш ніж у базовому загальному обсязі (вірні відповіді - 65,35 ± 6,51).

2. В дослідженні спрямованості особистості як складової частини професійного становлення правознавців та соціологів за допомогою методики М. Кубишкіної «МАС» респонденти показали різні бали за трьома шкалами (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Показники вираженої спрямованості особистості правознавців та соціологів

Шкала спрямованості	Правознавці	Соціологи	t	p
Прагнення до соціального престижу	8,3 ± 1,22	8,85 ± 0,99	-1,56	-
Прагнення до суперництва	8,9 ± 0,72	7,05 ± 1,15	6,098	0,001
Прагнення до досягнення мети	7,65 ± 1,18	8,8 ± 0,95	-3,39	0,01

З даної таблиці видно, що сума балів за шкалою «прагнення до соціального престижу» була майже однакова, тому значимої різниці між правознавцями та соціологами у мірі визначення їх суспільством не виявлено ($t = -1,56$). Отже можна зробити висновок, що суспільне прийняття обох груп респондентів майже не вирізняється, що свідчить про адекватне сприйняття оточуючих та себе у суспільстві.

По шкалі «прагнення до суперництва» показник середнього значення правознавців ($8,9 \pm 0,72$) значно вищий ніж у соціологів ($7,05 \pm 1,15$). Достовірність даних за t – критерієм Стюдента становить ($t = 6,098$) при можливості помилок ($p = 0,001$). Ми можемо припустити, що прагнення до суперництва біль виражено у правознавців, тому що в юридичній діяльності (зокрема, наприклад, у залі засідання або при проведенні такої процесуальної дії як допит) необхідно мати здатність до рольового перетворення. А тут йде у хід азарт та жага суперництва, прагнення завжди комусь щось доводити саме інтелектуальною боротьбою. А вже майбутні соціологи, маючи нижче середнє значення по даній шкалі, ймовірно, більш компромісні у своїх прагненнях, у професійної діяльності діють більш альтернативними методами.

Стосовно шкали «прагнення до досягнення мети» також бачимо велику різницю у показниках. Середнє значення групи курсантів значно менше ніж

значення студентів-соціологів ($t = -3,39$; $p = 0,01$). Такі розходження можуть бути викликані самою специфікою навчання у різних навчальних закладах, адже в вищих учбових закладах системи МВС (у тому числі і в НУВС) існує забезпечення подальшим працевлаштуванням, у цивільних вузах таке право майже не надається. Отже і прагнення до досягнення та реалізації бажаної мети у курсантів знижений у зв'язку з впевненістю та стабільністю у забезпеченні робочого місця. Крім того паралельне з навчанням проходження служби породжує у курсантів як зовнішню – статутну, такі внутрішню неусвідомлювану залежність від керівництва, що на нашу думку є стримуючим фактором у процесі постановки та досягнення мети.

3. Дослідження правосвідомості на неусвідомлюваному рівні проводилось за допомогою проективної методики «Кольоровий тест відношень». Слід відмітити, що кольорові асоціації були підібрані до двох варіантів даної методики.

Перший варіант КТВ мав наступні асоціативні поняття: Я, Конституція, правова обізнаність, правова культура, правозастосовна діяльність, законність, правова норма. Ці поняття є віддзеркалюванням відношення людини до права, розуміння значення правових засад та постулатів.

Другий варіант КТВ служить матеріалом для аналізу позиції респондентів стосовно права. Бачення себе як елемента правової системи держави, ким людина відчуває себе у даній системі, виявлення залежності правової свідомості від самосвідомості, позиція «Образу-Я» відносно правових догматів.

Виявлені у ході даного дослідження результати представлені у таблицях 3 та 4 ($*p \leq 0,05$; $**p \leq 0,01$).

Таблиця 3.

Показники середніх рангів до різних правових понять в групах (1 варіант КТВ)

Поняття	Правознавці	Соціологи	t
Я	2,42 ± 1,46	2,47 ± 1,22	0,42
Конституція	3,5 ± 1,61	3,8 ± 1,76	0,83
Правова обізнаність	3,7 ± 1,78	3,8 ± 1,76	1,05
Правова культура	4,1 ± 1,86	3,85 ± 2,05	1,69*
Правозастосовча діяльність	3,8 ± 2,04	4,2 ± 1,82	2,04**
Законність	4,8 ± 2,14	3,95 ± 1,96	1,86*
Правова норма	4,15 ± 1,69	5,25 ± 2,12	2,78**

таблиці з видно, правознавці та соціологи на підсвідомому рівні мають майже однакові середні оцінки себе, що свідчить про адекватне само сприйняття себе. Але у групах респондентів є розбіжності у відношенні до правових понять. Для правознавців більш значущими є такі поняття як правова обізнаність, Конституція та правозастосовча діяльність і це зрозуміло, адже вони майбутні правознавці - практики. Серед соціологів високі ранги були присвоєні таким правовим поняттям, як правова культура і законність, що може вказувати на соціальні, а не юридичні аспекти майбутньої професії.

У таблиці 4 ми бачимо ще цікавіші результати. Саме на основі цих даних ми можемо побачити різницю між групами стосовно таких явищ як правосвідомість та самосвідомість.

Таблиця 4.

Показники середніх рангів різних функціональних «Я» в групах (2 варіант КТВ)

Поняття	Правознавці	Соціологи	t
Я	2,42 ± 1,46	2,47 ± 1,22	0,87
Я як фахівець з права	2,84 ± 1,74	4,42 ± 1,71	2,01*
Я як елемент правової системи	3,79 ± 1,68	3 ± 1,37	1,04
Я як регулятор права	3,16 ± 1,57	5,32 ± 1,63	2,23**
Я як виконавець права	3,89 ± 1,99	3 ± 1,25	1,24*

Аналізуючи дані таблиці 4 можна зробити висновок, що на підсвідомому рівні курсанти та студенти сприймають себе однаково, але стосовно своєї ролі у правових явищах по деяким поняттям існує досить суттєва різниця. Високі ранги, які присвоїли собі як фахівцям права, говорять про подальшу практичну професійну діяльність у даній області. Також курсанти асоціюють себе з регуляторами права, адже вони оволодівають спеціальністю правознавців. Соціологи навпаки, відчувають себе елементами правової системи або просто виконавцями права.

Якісний аналіз кольорів, які відбиралися для асоціацій та уявлень дає додаткову інформацію, яка представлена в таблицях 5 та 6 (* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$).

Таблиця 5.

Показники частоти поняття «Я», що зустрічаються при виборі кольорів (%)

Кольори	Правознавці	Соціологи	Ф
Синій	35,01	11,25	2,84**
Зелений	10,05	22,01	1,03

Червоний	25,28	7,44	1,81*
Жовтий	23,28	32,58	0,98
Фіолетовий	0	14,06	2,36**
Коричневий	0	8,9	1,65*
Чорний	4,23	0	0,75
Сірий	2,65	5,31	0,3

Дані таблиці 5 свідчать про те, що більшість з респондентів обрали основні кольори поняття «Я» в обох групах, тобто вони в основному позитивно до себе ставляться. Відмітимо, що у групі правознавців найбільш уподобаний синій колір, але до нього близький відсоток виборів червоного кольору, що може свідчити про постійну емоційну напругу курсантів, що найчастіше є наслідком службових обов'язків. Курсанти характеризуються як неспокійні, але й чутливі. Вони не гармонійні, часом занадто ригідні або гіперактивні, їм притаманна ситуативна зміна настрою. Вибір даного кольору обумовлює лідерські позиції, що свідчать про відчуття курсантами влади, жаги до зміни почуттів, азарту, що в той же час може призводити до різної зміни дій. Висока активність перекликається з непостійністю та ранимістю. Це також свідчить про незавершене самовизначення особистості, а як наслідок нестійкі життєві установки та позиції стосовно правових явищ.

Деяка інша ситуація у соціологів. Найбільш кількість уподобаних виборів пала на жовтий та зелений кольори, що свідчить про абстрактність натури, прагнення до нових, ще чітко невиявлених перспектив. Соціологи більш розкуті, мають менш організовані дії, нижчу послідовність, але більш цілеспрямовані, що і підтверджується нами в опитувальнику «МАС». Вони люблять спілкування, та складають добре враження про себе. Хвилювання та процес спілкування самі по собі явно їм необхідні. Однією з потреб даного типу людей є процес емоційно наповненої міжособистісної взаємодії.

Відмітимо, що в професійній діяльності частий вибір жовтого кольору може свідчити про енергійне, цілеспрямоване, але й формальне виконання своїх обов'язків.

З таблиці 6 бачимо, що різниця між асоціаціями правових понять з кольорами є значною як в основних кольорах, так і в додаткових.

Таблиця 6.

Показники частоти виборів різних правових понять (1варіант КТВ), одержаних згідно з методикою КТВ (%)

		Синій	Зелений	Червоний	Жовтий	Фіолетовий	Коричн.	чорний	Сірий
Гр1	Поняття	Кольори							
	Конституція	25,26	13,91	15,3	11,35	20,5	0	4,3	9,31
	Правова обізнаність	15,6	15,32	26,7	19,73	6,96	11,03	4,66	0
	Правова культура	24,5	18,37	10,23	23,5	4,75	7,32	0	11,33
	Правозастосовча діяльність	24,45	2,16	36,51	29,7	2,28	0	0	0,6
	Законність	15,35	18,13	12,61	22,75	7,94	8,18	4,34	10,7
	Правова норма	19,97	5,23	35,4	10,02	21,5	2,79	3,11	1,98
Гр2	Конституція	12,5	8,99	16,68	37,2	0	28,5	2,31	3,82
	Правова обізнаність	18,93	25,30	15,5	9,72	24,9	3,03	0	2,62
	Правова культура	15,9	11,1	31,78	25,75	0,35	4,32	10,51	0,29
	Правозастосовча діяльність	10,5	10,3	15	15,72	20,5	0	0,38	27,6
	Законність	17,3	8,9	28,11	16,6	1,04	3,70	0	24,35
	Правова норма	30,8	9,36	18,2	11,17	8,46	21,7	0	1,03

f	Конституція	1,75	0,97	0,35	2,76**	2,33**	2,67**	0,57	0,97
	Правова обізнаність	0,42	1,6	1,68	1,53	2,04*	1,93*	0,70	0,36
	Правова культура	1,26	1,45	2,47**	0,33	0,86	0,97	1,99*	1,64
	Правозастосовча діяльність	2,30*	1,68	2,73**	2,39**	2,19*	-	0,24	2,69* *
	Законність	0,65	2,03*	2,31**	1,98*	1,12	0,85	0,62	1,53
	Правова норма	2,10*	1,01	2,42**	0,45	2,32**	2*	0,67	0,4

В понятті «Конституція», перевагу якому при асоціюванні його з жовтим кольором надали студенти (37,2%), в свою чергу курсанти відзначилися лише (11,35%), що свідчить про появу значної різниці. Також суттєва різниця існує між виборами фіолетового та коричневого кольорів, що символізує емоційну нестабільність, яка говорить про схильність соціологів до підвищеної естетичної сутності, здібності до незалежних оцінок. Правознавці більш реально підходять до даного поняття та застосування Конституції в житті та на практиці. Стосовно «правової обізнаності» суттєвої різниці немає, що говорить про однакове сприйняття права в цілому як соціологами, так і правознавцями. А вже частий вибір червоного кольору (31,78%) у соціологів та низькі показники у правознавців (10,23%) обумовили різницю стосовно правової культури. Це пов'язано не лише у застосуванні в правовій поведінці правової моралі, але й різного усвідомлення групами респондентів значення даного поняття та його тлумачення у подальшій життєдіяльності. Характеризуючи різницю між виборами уподобаних кольорів про асоційованих у правозастосовної діяльності бачимо значну різницю по червоному, жовтому та сірому кольорах. З'єднання червоного та сірого кольорів говорить про те, що соціологи компенсують неможливість повної реалізації даної потреби, якщо така дійсно є, адже прояв у них високої активності не дуже сумісний з правовою діяльністю, а направлений на

громадські творчі стосунки. Правознавці в свою чергу відчують свідомий потяг та впевненість у даному виді діяльності. Щодо «законності» схильні більш студенти (28,11%), ніж правознавці (12,6%). Набагато частіші вибори червоного (35%) та фіолетового (21,5%) кольорів у правознавців щодо поняття «правової норми», ніж у соціологів (18,2%, 8,46%). Це свідчить про те, що додержуватися нормативним постулатам правознавці схильні більш плідно, ніж соціологи.

Аналізуючи дані таблиці 7 бачимо, що існує суттєва різниця між самосвідомістю та правосвідомістю. Показники по шкалі «Я як фахівець з права» говорять про те, що правознавці вважають себе більш компетентними в правовій діяльності, маючи велику кількість виборів за червоним (38,75%) та жовтим (32,5%) кольорами (див. табл. 7). У соціологів малі показники по даному поняттю (11,70%; 10,34%). Це свідчить про те, що майбутня професія соціологів лише побічно зв'язана з правовою системою і вважати себе фахівцем правової науки не доцільно. Курсанти по шкалі «Я як елемент правової системи», асоціюючи дане поняття з кольорами, вибрали червоний (7,93%) та коричневий (23,7%), тоді як група студентів уподобала ці кольори по іншому (33,87%; 0,57%). Високі показники виборів коричневого та низькі-червоного в групі правознавців свідчать про невдоволеність узагальнення їх з іншими членами суспільства стосовно права в цілому. По шкалі «Я як регулятор права» відмічається суттєва різниця між групами при аналізуванні відсоткового співвідношення виборів червоного кольору: курсанти (42,5%), студенти 8,9%). Це говорить нам про те, що у соціологів спостерігається пасивна позиція стосовно регулювання права, а у правознавців відмічається велике бажання до активності та продуктивних дій в законодавстві. І підходячи до поняття «Я як виконавець права» констатуємо, що найбільша кількість вибраних кольорів заданими поняттями належить жовтому кольору в групі курсантів (16,4%) та в групі студентів (31,5%). Це свідчить про те, що курсанти більш послідовні та планомірні на відміну від студентів. Вони очікують гарних перспектив від виконавчої системи.

Таблиця 7.

**Показники частоти виборів різних правових понять (2 варіант КТВ),
одержаних згідно з методикою КТВ (%)**

		Синій	Зелений	Червоний	Жовтий	Фіолетовий	Коричн.	чорний	Сірий
Гр1	Поняття	Кольори							
	Я як фахівець з права	4,11	12,9	38,75	32,5	10,81	0	0,93	0
	Я як елемент правової системи	9,64	24,3	7,93	15,53	3,06	23,7	3,81	4,13
	Я як регулятор права	7,56	9,34	42,5	35,6	1,32	2,03	0	1,65
	Я як виконавець права	15,37	13,84	20,8	16,4	16,34	2,97	1	13,28
Гр2	Я як фахівець права	18,15	11,9	11,7	10,34	27,3	9,47	10,27	0,87
	Я як елемент правової системи	19,55	15,3	33,87	3,12	20,8	0,57	0,77	6,02
	Я як регулятор права	14,61	11,87	8,9	23,05	0	15,6	3,05	23,7
	Я як виконавець права	3,5	11,7	40,6	31,5	12,3	0	0,4	0
f	Я як фахівець права	1,83	0,09	2,55**	2,45**	1,93*	0,75	1,83	0,3
	Я як елемент правової системи	2,02*	1,35	3,05**	1,96*	2,11*	2,95**	0,79	0,8
	Я як регулятор права	1,15	0,98	3,35**	1,75	0,83	1,25	0,6	1,97*
	Я як виконавець права	1,86*	0,02	1,62	2,43**	1,07	0,05	0,37	1,79

Підводячи підсумки, можна сказати, що при аналізі сучасного стану проблеми вивчення особливостей правосвідомості у представників різних

професій, бачимо ряд недоліків, які пов'язані з надмірною соціалізацією при інтерпритації. Наша увага була звернута до сторін, пов'язаних з функціонуванням правової свідомості як частини психічної організації індивіда. Результати дослідження показали, що суб'єктивний досвід та неусвідомлюване кольорове асоціювання активно впливає на структуру і функціонування правосвідомості в цілому та визначають стабільне відношення до правових явищ та стійку впевненість в майбутній професійній реалізації себе як фахівців права у правознавців. А у соціологів обумовлюють вплив на регуляцію соціальної активності, але менш зв'язаною з правозастосуванням, хоча і добре усвідомлюваними правовими цінностями та процесами.

Література

1. Балабанова Л.М. Суб'єктивна категоризація процесу професійного становлення особистості в системі силових структур / Л.М. Балабанова// Право і безпека 2004 Т.3.- 7-9 с.
2. Баранов П.П. Актуальные проблемы формирования профессионального правосознания сотрудников ОВД/ П.П. Баранов// Вісник Національного університету внутрішніх справ, 1999 №8 – 64-67 с.
3. Носків В.І. Проблеми й шляхи професійного самовизначення особистості у вузі / В.І. Носків // Психологія у вузі, 2003 №5 – 35-48 с.
4. Денисова О.С. Сучасні підходи до поняття та структури правової свідомості/ О.С. Денисова// Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України, 2001 №4 – 16-23 с.